

УДК. 342.9

А. М. Шульга**ПРАВОВИЙ НІГІЛІЗМ: УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД**

Репрезентовано ціннісний підхід до права в контексті з'ясування природи правового нігілізму, указано на низку рис основних історичних етапів його розвитку в Україні.

Метою даної статті є висвітлення природи правового нігілізму з огляду на цінність права як соціального інституту, виокремлення основних форм вираження правового нігілізму, етапів та чинників його розвитку в Україні, визначення характерних рис правового нігілізму як масового явища.

Правовий нігілізм являє собою ставлення до права, котре виражається в запереченні цінності права як соціального інституту. Правовий нігілізм припускає заперечення людиною (людьми) соціальної, групової, особистої цінності права. Цінність права як соціального інституту можна бачити в його справедливості (на початку ХХ ст. один із юристів-учених наголосив: «у будь-якому праві стільки права, скільки в ньому справедливості» [1, с. 134]). Цінність права як соціального інституту також можна бачити в тому, що право є всезагальною формою свободи, забезпечує узгодження індивідуальних і колективних інтересів, має силу й ефективність і т. ін. [2, с. 34–40].

У методологічному плані саме аксіологічний (ціннісний) підхід до права в контексті з'ясування природи правового нігілізму (як і загалом природи «деформації правосвідомості») має бути, на нашу думку, максимально правильним і плідним. Адже, як зазначав Ф. Ніцше, «нігілізм» припускає, що «вищі цінності втрачають свою цінність» [3, с. 35]. Ось чому сучасні науковці традиційно пишуть: «Правовий нігілізм – це деформований стан правосвідомості особи, групи, суспільства, який характеризується свідомим ігноруванням вимог закону, цінності права...» [4, с. 526–527], «сутність правового нігілізму полягає в тому, що... право втрачає свою цінність у свідомості окремого індивіда...», «правовий нігілізм – це... негативне ставлення до права... юридичної діяльності, сумнівів у справедливості, силі або ефективності права» [2, с. 40, 65].

У науковій літературі питання про форми вираження правового нігілізму висвітлюють неоднозначно. Приміром, одні науковці пишуть, що форми вираження правового нігілізму – це «прямі навмисні порушення чинних законів й інших нормативних правових актів; масове недотримання й невиконання юридичних приписів; підміна законності політичною, ідеоло-

гічною або практичною доцільністю; порушення прав людини, особливо таких, як право на життя, честь, достоїнство, житло, майно» тощо [5, с. 62]. Інші зазначають, що форми вираження правового нігілізму – це: «війна законів, видання суперечливих, паралельних або навіть взаємовиключних актів, що як би нейтралізують один одного», «конфронтація представницьких і виконавчих структур на всіх рівнях» тощо [6, с. 596–611].

Як бачимо, зазначені форми вираження правового нігілізму загалом відображають його насамперед як певну негативну соціальну практику. На нашу думку, максимально узагальнюючий підхід припускає, що форми вираження правового нігілізму (тут термін «форма» розуміється як певний спосіб існування явища) – це форми: а) світоглядні; б) поведінкові. Інакше кажучи, форми вираження правового нігілізму репрезентують його як: а) ідеальне явище (певні елементи правосвідомості); б) соціальну практику (певна поведінка суб'єктів права).

Світоглядне існування (відповідні думки, судження, уявлення, погляди, переконання, ідеї щодо права) правовий нігілізм має на всіх *рівнях правосвідомості* (повсякденному, науковому, професійному). На *рівні повсякденної правосвідомості* правовий нігілізм виражає поширена думка-прислів'я: «Закон – дишло, куди повернув, туди й вийшло». На *рівні наукової правосвідомості* правовий нігілізм виражають такі вчення, як анархізм, лівий радикалізм (П. Прудон, М. Бакунін, М. Штірнер та ін.). Кожне відповідне вчення можна визначати як певну «теоретичну форму правового нігілізму». Так, М. І. Магузов з огляду на науковий рівень правосвідомості пише про особливу – «теоретичну форму правового нігілізму» [6, с. 607]. У даному плані правовий нігілізм – це «напрямок суспільно-політичної думки, що заперечує соціальну цінність права і вважає його найменш досконалим способом регулювання суспільних відносин» [7, с. 571]. Наприклад, М. Штірнер стверджував: «Рука, повна сили, може зробити більше, ніж цілий мішок, наповнений правами» [8, с. 478]. На *рівні професійної правосвідомості* правовий нігілізм виражають різного роду стереотипи мислення юристів-практиків, котрі не мають нічого спільного із принципом законності – основою діяльності посадової, службової особи. Наприклад, уважається, що «зі злочинністю можна боротися злочинними методами», «була б людина, а стаття для неї знайдеться» і т. ін.

Подібного роду «юридичний світогляд» неминуче приводить до відповідної *соціальної практики*, проявляється в поведінці громадян, діяльності посадових, службових осіб (перш ніж щонебудь практично робити, людина теоретично знає, що вона буде робити). Після розпаду СРСР в Україні, як і в інших пост-

радянських республіках, правовий нігілізм отримав характер *масового явища*.

Правовий нігілізм – масове явище і з огляду на правосвідомість пересічних громадян, і з огляду на правосвідомість чиновників-управлінців. У зв'язку із цим, зовсім не випадково, на сьогодні Україна знаходиться на третьому місці (після Російської Федерації і Туреччини) за кількістю позовів (близько 10 тис.), поданих до Європейського суду з прав людини її громадянами. У цих позовах їх власна держава фігурує як відповідач. Одна із причин – *правова психологія* українських чиновників. Адвокат, що виграв низку справ у цьому суді, зазначає, що «у нас серед посадових осіб» немає того ставлення до *прав людини*, котре має місце в ЄС, чиновники «не ставляться до людини так, ніби у неї є права» (близько 60 % позовів – позови, пов'язані із невиконанням судових рішень, тому на сьогодні Україні вже загрожують і міжнародні санкції, якщо не буде вирішено проблему інертності у функціонуванні державного апарату) [9, с. 26].

На нашу думку, *основні* історичні етапи розвитку правового нігілізму в Україні такі: а) період перебування України в складі Російської імперії; б) період перебування України в складі СРСР; в) пострадянський період розвитку України.

Практика репресивного правління російського самодержавства, багатовікове кріпосництво, класова нерівність перед судом, несправедливе багато в чому законодавство не могли сформувати в широких верствах населення повагу до *права*, котре на Заході традиційно розглядається як природне доповнення *моралі*, одна з основ суспільства.

Правосвідомість народу, ставлення людей до закону і суду дуже точно відображає, зокрема, тогочасний «російський фольклор». Приміром, у XVII ст. у народному середовищі виникає «Повість про Шемякіна суд» [10, с. 247–250]. Повість була написана з тонким народним гумором та іронією стосовно розгляду судових справ та хабарництва суддів. Також у народному середовищі виникають і численні «*юридичні прислів'я*», але жодне з них не виражає повагу до закону і суду: «Закон – дишло, куди повернув, туди й вийшло», «Закон, що стовп: не перескочити, але обійти можна», «Закон, що павутина: джміль пролетить, а муха залишиться», «Що нам закони, коли судді знайомі», «Суддя, що тесляр: що забажає, те й вирубне», «Коли гроші говорять, правда мовчить» тощо [11, с. 197–199].

Прогресивні реформи 60-х рр. XIX ст. у Росії за історично короткий проміжок часу (до 1917 р.) не змогли привести до подолання масового правового нігілізму. Цьому не сприяла й практика наступних років. Ідеологічна доктрина більшовиків

стверджувала: право і держава в майбутньому відімруть, їхня роль – тимчасова, незначна; диктатура пролетаріату – це влада, не обмежена законами. Один із правознавців-науковців того часу (А. Гойхбарг) навіть написав (1924 р.), що будь-який свідомий пролетаріат знає: релігія – опіум для народу, але рідко хто усвідомлює, що право є ще більшим отруйним опіумом для того ж народу [12, с. 6]. Надалі в умовах тоталітаризму було проголошено принцип законності, він одержав навіть конституційне закріплення, але так і залишився переважно декларацією: говорили одне – робили інше. При цьому відкидалася ідея правової держави, ніяк не сумісна з репресивною практикою тоталітаризму (розкуркулювання, масові чистки в партії (1937–1938 рр., 1949–1950 рр.), виселення народів, боротьба з інакомисленням тощо).

З огляду на дію принципу законності в колишньому СРСР класичним прикладом прояву правового нігілізму може бути вирішення гучної у 60-і роки «справи Рокотова». Рокотов та низка інших осіб займалися валютними махінаціями, що було злочинном, який передбачав таку міру покарання, як позбавлення волі на достатньо великий термін. Суд прийняв відповідне рішення, але воно не влаштувало М. Хрущова (главу держави і Генерального секретаря Комуністичної партії СРСР), який наказав підготувати Указ Президії Верховної Ради СРСР, що передбачав за незаконні валютні операції вже таку міру покарання, як смертна кара. Указу *надали зворотню силу*, хоча це суперечило принципу чинного кримінального права (законодавства): більш суворий закон зворотної дії не має. Вирок суду відносно Рокотова та інших скасували. Справа слухалась повторно і судді вже постановили новий вирок: застосувати смертну кару до відповідних осіб. Вирок був виконаний [13, с. 27].

Усе зазначене формувало адекватний дійсності юридичний світогляд самих *широких верств населення*. По суті, як тоді, так і сьогодні з огляду на правовий нігілізм як елемент правової психології населення правовий нігілізм являє собою *віру в право сили і невір'я в силу права*. Інакше кажучи, правовий нігілізм психологічно репрезентує відповідний стійкий інтелектуально-емоційний стан людської особистості (сформований життєвим досвідом), концентрованим виразом якого є *віра в право сили і невір'я в силу права*. Віра в право сили – це віра, наприклад, у силу влади (владних повноважень, займаної посади), віра в силу грошей, зв'язків, рідні («спорідненості й кумівства»), корпоративної солідарності тощо.

Факти *масового* прояву правового нігілізму почали стрімко накопичуватись як в Україні, так і в інших республіках колишнього СРСР у процесі розпаду Радянського Союзу [14; 15].

З огляду на ці факти юристи-науковці зазначали, що «невиконання законів стало нині способом життя значного числа громадян і організацій... ставлення багатьох... громадян до законотворчого способу життя явно негативне» [16, с. 3]. Відповідна соціальна проблема почала ускладнюватись ще й тим, що часто-густо законодавець сам став не поважати прийняті ним же закони, що фактично позбавляє його, як зазначають науковці, можливості вимагати цього від інших, тим більше очікувати їх добровільного виконання [17, с. 8, 13, 23], хоча в державно організованому суспільстві закони повинні виконуватися, «інакше руйнується сам феномен держави, організованого суспільства», – наголошує відомий правознавець С. Алексєєв [18, с. 5].

На жаль, у пострадянській Україні зазначена аксіома життєдіяльності будь-якого державно організованого суспільства усе ще так і не стала характерним істотним елементом змісту позитивної правосвідомості ні пересічних громадян, ні навіть їх представників у парламенті України, хоча вже у Стародавньому Римі юристами була однозначно сформульована сентенція *Legalitas regnorum fundamentum*, тобто «Законність – основа держави».

Тому не випадково предметом розгляду Конституційного Суду України стала «справа про запити народних депутатів України» (фактично – це справа про численні випадки незаконного втручання народних депутатів України у здійснення правосуддя). Згідно з Рішенням Конституційного Суду України від 19 травня 1999 р. № 4-рп/99 (справа про запити народних депутатів України), звернення народного депутата України з вимогою чи пропозицією до судів, голів судів або безпосередньо до суддів саме з питань здійснення правосуддя в тих чи інших конкретних справах є неприпустимим (абз. 5 п. 3 мотивувальної частини).

Іноді сентенція *Legalitas regnorum fundamentum* – пустий звук не тільки для яких-небудь окремих осіб, окремих високопосадовців. Негативний приклад відповідного «альтернативного мислення» (нігілістичного) іноді демонструють і колегіальні державні органи. З огляду на історію розвитку пострадянської України прикладом, який демонструє свідоме порушення вимог законів одним із вищих органів державної влади можуть бути прийняті у 2005 р. постанови Кабінету Міністрів України, зокрема, Постанова «Про оплату праці та щомісячне грошове утримання суддів», котрі стали предметом уваги всього суддівського загалу України як незаконні і дискримінаційні за своїм змістом, оскільки ці постанови відверто суперечать ст. 11 Закону України «Про статус суддів», якою передбачено, що гаран-

тії незалежності суддів, включаючи заходи їх правового захисту, матеріального і соціального забезпечення не можуть бути скасовані чи знижені іншими нормативними актами України (до Вищого адміністративного суду України надійшов адміністративний позов одного із суддів про скасування зазначених нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України) [19].

Узагальнення всієї сукупності чинників, що породжують правовий нігілізм як соціальне явище, припускає їх поділ на *чинники об'єктивного і суб'єктивного характеру* [2, с. 41, 53].

Правовий нігілізм – соціальний феномен, який упродовж останніх десятиліть був вельми «популярним предметом» наукових досліджень [20, с. 4–9; 21]. Дослідники називають такі його різновиди, як абсолютний і відносний, конструктивний і деструктивний, теоретичний і практичний, активний і пасивний, «тедонічний» і «аскетичний», первинний і похідний, стійкий і нестійкий, явний і прихований, конформістський і антиконформістський, раціональний і емоційний, нігілізм сили й слабості [2, с. 90]. Зазначене свідчить, що правовий нігілізм – поняття досить ємне, багатомірне [22, с. 20–27; 23, с. 144]. Правовий нігілізм знаходить безпосередній прояв у негативному (антиціннісному) ставленні особи до права як регулятора суспільних відносин, в ігноруванні права як необхідної нормативної основи життєдіяльності людей, у відсутності почуття поваги до закону як інструмента державного управління, у судженнях про необов'язковість обов'язків, передбачених нормами права і т. ін.

Перспектива подолання правового нігілізму залежить від соціально-економічних, державно-правових умов життєдіяльності суспільства. Утвердження законності, демократичного політичного режиму, інституту прав людини, формування правової держави, організація і проведення юридичної просвіти населення, вирішення актуальних соціально-економічних проблем – ось далеко не повний перелік умов, покликаних сприяти усуненню правового нігілізму як масового явища.

Список літератури: 1. Гредескул Н. А. Общая теория права / Н. А. Гредескул. – СПб., 1909. – 198 с. 2. Волощенко А. В. Правовой нигилизм: общетеоретическая характеристика / А. В. Волощенко. – Харьков : Прометей-прес, 2005. – 104 с. 3. Ницше Ф. Воля к власти / Ф. Ницше. – М., 1995. – 289 с. 4. Скакун О. Ф. Теория государства и права : учебник / О. Ф. Скакун. – Харьков : Консум, 2000. – 704 с. 5. Бабаев В. К. Теория права и государства в схемах и определениях : учеб. пособие / В. К. Бабаев, В. М. Баранов, В. А. Толстик. – М. : Юрист, 2002. – 256 с. 6. Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М. : Юрист, 1997. – 672 с. 7. Большая советская энциклопедия. – 3-е изд. – Т. 17. – М., 1978. – 678 с. 8. Сборник мыслей, изречений, афоризмов / сост. О. Азарьев [и др.]. – Симферополь : Таврида, 1996. – 688 с. 9. Трибушная Е. Украинцы против Украины / Е. Трибушная // Корреспондент. – 2010. – № 11. – С. 26–27. 10. Хрестоматия по древнерусской литературе

XI–XVII веков / сост. А. Н. Ужанков. – М. : Русский язык, 1991. – 302 с. **11.** Малые жанры русского фольклора : хрестоматия / сост. В. Н. Морохин. – М. : Высш. шк., 1986. – 399 с. **12.** Гойхбарг А. Г. Основы частного имущественного права. Очерки / А. Г. Гойхбарг. – М. : Красная Новь, 1924. – 136 с. **13.** Грабители грабят, а вы законы пишете // Аргументы и факты в Украине. – 2010. – № 4. **14.** Онуфриенко А. Закон... действует? / А. Онуфриенко // Именем Закона. – 1991. – № 41. **15.** Заславская Т. Ситуация чрезвычайно тревожная / Т. Заславская // Известия. – 1990. – 18 дек. **16.** Исполнение законов («Круглый стол» журнала «Советское государство и право»). Окончание // Советское государство и право. – 1991. – № 7. – С. 3–21. **17.** Исполнение законов («Круглый стол» журнала «Советское государство и право») // Советское государство и право. – 1991. – № 6. – С. 3–24. **18.** Алексеев С. С. Год на пути к верховенству права / С. С. Алексеев // Известия. – 1991. – 20 сент. **19.** Хто захистить суддівські гарантії, якщо їх порушує Кабінет Міністрів України? [Електронний ресурс] / Прес-служба ВГСУ. – Режим доступу: <http://www.arbitr.gov.ua/news/787/>. **20.** Гойман В. Правовой нигилизм: пути преодоления / В. Гойман // Советская юстиция. – 1990. – № 9. – С. 4–9. **21.** Краус В. Нігілізм сьогодні, або Терплячість світової історії / пер. з нім. М. Павлюка / В. Краус. – К. : Основи, 1994. – 124 с. **22.** Туманов В. А. О правовом нигилизме / В. А. Туманов // Советское государство и право. – 1989. – № 10. – С. 20–27. **23.** Колдаева Н. П. О преемственности в праве / Н. П. Колдаева // Теория права: новые идеи. – Вып. 1. – 1991. – С. 140–152

Надійшла до редколегії 06.07.2010

Предложен ценностный подход к праву в контексте выяснения природы правового нигилизма, указан ряд черт основных исторических этапов его развития в Украине.

The valuable approach to the law in a context of finding-out the nature of legal nihilism is offered; a number of characteristics of the basic historical stages of its development in Ukraine is specified.